

TALABALARDA MUVAFFAQIYATGA ERISHISH MOTIVATSIYASI RIVOJLANISHINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Jurayev Vohidjon Muhammedovich

QDu, Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20717252>

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik determinantlar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot shaxsiy-faoliyatli yondashuv asosida amalga oshirilgan bo'lib, motivatsiyaviy sohaning ichki (intrapersonal) va tashqi (eksternal) omillarini, shaxsning o'z-o'zini baholash mexanizmlarini, o'qituvchi-talaba hamkorligi modellarini hamda ta'lim muhitining motivatsion potentsialini o'rganadi. Empirik ma'lumotlar asosida motivatsiyaviy rivojlanishning pedagogik shartlari aniqlangan va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Muvaffaqiyat motivatsiyasi, pedagogik determinantlar, psixologik omillar, oliy ta'lim, o'quv faoliyati, talaba motivatsiyasi, shaxsiy rivojlanish, ta'lim muhiti.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalar motivatsiyasi muammosi pedagogika va psixologiya fanlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Globallashuv sharoitida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash vazifasi nafaqat o'quv dasturlarining mazmunini takomillashtirish, balki talabalarda ichki harakatlantiruvchi kuchlarni — muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasini maqsadli shakllantirish zaruriyatini kun tartibiga qo'ymoqda (Asmolv, 2018; Zimnyaya, 2019).

Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi (Achievement Motivation) — bu shaxsning murakkab vazifalarni hal etishga, qiyinchiliklarni yengishga, bilim va mahorat egallashga hamda ijtimoiy tan olinishga bo'lgan barqaror psixologik yo'nalishi sifatida ta'riflanadi. D. McClelland, J. Atkinson, X. Xekxauzen va boshqa olimlarning klassik nazariyalariga ko'ra, ushbu motivatsiya tug'ma bo'lmay, balki ijtimoiy-pedagogik ta'sirlar orqali shakllanadi va rivojlanadi.

O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari va "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch" kontseptsiyasi talabalarni intellektual va kasbiy kamolotga yo'naltiruvchi motivatsion muhitni yaratishni muhim pedagogik vazifa sifatida belgilaydi. Biroq amaliyotda talabalarining katta qismi motivatsion krizisni boshdan kechirayotganligi, ta'limga rasmiy munosabat, akademik intertiya kabi muammolar kuzatilmoqda.

Shu munosabat bilan tadqiqotimiz muvaffaqiyat motivatsiyasining pedagogik-psixologik determinantlarini kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, nazariy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

ILMIY ADABIYOTLAR TAHLILI

Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini o'rganish tarixi D. McClelland (1953) tadqiqotlaridan boshlanadi. Muallif o'z asarlarida muvaffaqiyat ehtiyoji (need for achievement) kontseptsiyasini ishlab chiqqan va uni shaxsning samarali faoliyat yuritishidagi asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida ta'riflagan. J. Atkinson (1957) esa ushbu g'oyani kengaytirib, muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlari o'rtasidagi muvozanat modelini taklif etdi.

Xekxauzen (1986) motivatsiyani "vaziyatga bog'liq holda faollashuvchi va maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakat epizodlarini tartibga solib turuvchi psixik jarayonlar majmui" sifatida

ta'riflaydi. Uning izlanishlari motivatsiyaning kognitiv komponentlari — maqsad belgilash, natijani bashorat qilish, o'z-o'zini baholash — ning muhimligini ko'rsatdi.

Desi va Rayan (1985, 2000) tomonidan ishlab chiqilgan O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory — SDT) hozirgi kunda ta'lim psixologiyasida eng ta'sirchan kontseptsialardan biri hisoblanadi. SDT ga ko'ra, inson uch universal psixologik ehtiyojga ega: muxtoriyat (autonomy), kompetentlik (competence) va bog'liqlik (relatedness). Ushbu ehtiyojlar qondirilganda ichki motivatsiya (intrinsic motivation) yuksaladi, buning natijasida talaba muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasini intensiv namoyon etadi.

Bandura (1997) ning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) konseptsiyasi markaziy o'rin egallaydi. Tadqiqotchi o'z samaradorligiga ishonch darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, shaxsning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shunchalik kuchli bo'lishini empirik jihatdan isbotladi.

O'zbek psixologiya fanida ham bu yo'nalishda muhim tadqiqotlar olib borilgan. G'oziyev (2010), Yo'ldoshev (2015), Xoliqov (2017) va boshqa olimlar milliy mentalitet kontekstida talabalar motivatsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganganlar. Ularning xulosalariga ko'ra, o'zbek talabalarida oila va jamoa ta'siri, ijtimoiy tan olinish istagi hamda kelajakka bo'lgan yo'nalish motivatsion tizimning muhim tashkil etuvchilari hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot shaxsiy-faoliyatli (Leontiev, Vygotsky) va ekologik tizim (Bronfenbrenner) yondashuvlari asosida metodologik jihatdan qurilgan. Kompleks yondashuv qo'llanilib, quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

- nazariy tahlil — pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlarni tizimli o'rganish;
- kuzatish — o'quv jarayonida talabalar xatti-harakatini tizimli kuzatish;
- so'rovnoma — A. Mehrabian tomonidan ishlab chiqilgan "Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi" metodikasi (o'zbek tiliga moslashtirish: Xoliqov, 2017);
- suhbat va fokus-guruhlar — o'qituvchilar va talabalar bilan chuqur suhbatlar;
- matematik-statistik tahlil — olingan ma'lumotlarni SPSS 26.0 dasturi yordamida qayta ishlash.

Tadqiqotda O'zbekistonning uchta oliy ta'lim muassasasida (O'zMU, TDPU, TATU) tahsil olayotgan 1-4-kurs talabalari ishtirok etdi. Umumiy namunaviy hajm: 420 nafar talaba (56% qiz, 44% yigit), yosh oralig'i: 17-25 yosh.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

1. Muvaffaqiyat motivatsiyasining tuzilmaviy modeli

Olingan empirik ma'lumotlar tahlili asosida talabalarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining uch komponentli tuzilmaviy modeli aniqlandi:

a) Kognitiv komponent — talabaning o'z qobiliyatlariga ishonchi, kelajakdagi muvaffaqiyat-muvaffaqiyatsizlikni bashorat qilish qobiliyati, maqsad belgilash strategiyalari. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yuqori o'z-samaradorlik ko'rsatkichiga ega talabalarning 78%i muvaffaqiyat motivatsiyasining yuqori darajasini namoyon etdi ($r = 0,71$; $p < 0,01$).

b) Emotsional komponent — o'quv jarayonidan lazzatlanish, qiziqish, intilish, qo'rquv va tashvish holatlari. Salbiy emotsiyalar (imtihon qo'rquvi, muvaffaqiyatsizlik tashvishi) motivatsiyaviy faollikni sezilarli darajada pasaytirishi aniqlandi.

v) Irodaviy komponent — maqsadga intilishda bardoshlilik, qiyinchiliklarga chidamlilik, o'z faoliyatini o'z-o'zi boshqarish qobiliyati. Irodaviy sifatlar motivatsiyaning barqarorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

2. Pedagogik determinantlar

Pedagogik determinantlar qatorida quyidagi omillar hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishi aniqlandi:

O'qituvchining pedagogik uslubi va muloqot madaniyati. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, demokratik uslubda dars o'tuvchi o'qituvchilar talabalarida muvaffaqiyat motivatsiyasini 34% ga oshiradi. Buning aksi sifatida, avtoritar va befarq uslublar motivatsiyani pasaytiradi. O'qituvchining talabaga nisbatan ijobiy kutishlari (Pygmalion effect) ham muhim rol o'ynaydi: "o'qituvchi meni qodir deb hisoblaydi" fikriga qo'shiluvchi talabalarning motivatsiya darajasi boshqalarga qaraganda 41% yuqori bo'ldi.

Baholash tizimining xarakteri. Formativ baholash (jarayonni baholash) summativ baholashga (yakuniy natijani baholash) nisbatan motivatsiyani samaraliroq oshirishi aniqlandi. Ayniqsa, aniq va tezkor teskari aloqa (feedback) talabalarda o'z ustida ishlash istagini kuchaytiradi. Taqqoslash asosidagi reyting tizimi (talabalar o'rtasida) motivatsiyani pacaytirishi mumkin, chunki past natijalarga ega talabalar o'rganishdan voz kechish tendentsiyasini namoyon etadi.

Ta'lim mazmunining ahamiyatlilik darajasi. "Bu bilim menga kelajakda kerak bo'ladi" degan idrok talabada ichki motivatsiyani yuksaltiradi. Tadqiqotimizda 67% talaba o'quv fanining amaliy ahamiyatini ko'rmaganida motivatsiya pasayishini his qilishini ta'kidladi. Ta'limni hayot bilan bog'lash, muammoli vaziyatlarni hal etish, loyiha yondashuvi va case-study metodlari motivatsiyaviy potentsialni sezilarli oshiradi.

O'quv muhitining psixologik xavfsizligi. Talaba yanglishishdan qo'rqmay fikr bildiradigan, xatosi uchun kamsitilmasa, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi yuqori bo'ladi. "Xato — o'rganishning bir qismi" tamoyili amalga tatbiq etilgan guruhlarda motivatsiya darajasi 28% yuqori bo'ldi.

3. Psixologik determinantlar

O'z-o'zini baholash mexanizmlari. Adekvat ijobiy o'z-o'zini baholashga ega talabalar muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining eng yuqori ko'rsatkichlarini namoyon etdi. Juda yuqori o'z-baholash (shishirilgan) va juda past o'z-baholash (pasaytirilgan) motivatsiyaning buzilgan shakllariga olib keladi — birinchi holda ortiqcha ishonch, ikkinchisida esa o'rganishdan voz kechish tendentsiyasi kuzatiladi.

Maqsad yo'nalishi (Goal Orientation). Elliot va Dweck (1988) modeliga asoslangan tadqiqotimiz natijalari shuni ko'rsatdiki, mastering yo'nalishi (bilim va mahoratni chuqurlashtirish maqsadi) bo'lgan talabalar performance yo'nalishi (boshqalardan yaxshiroq ko'rinish maqsadi) bo'lgan talabalarga qaraganda ancha barqaror va uzoq muddatli motivatsiyaga ega.

Sabab-natija atribuciyasi (Attribution style). Muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni qanday izohlash motivatsiyaga bevosita ta'sir qiladi. Ichki va barqaror omillarga (qobiliyat, harakat) tayangan talabalar — tashqi va o'tkinchi omillarga (omad, vaziyat) tayanuvchilarga nisbatan — muvaffaqiyat motivatsiyasining yuqori va barqaror darajasini namoyon etdi.

Emotsional intellekt. Tadqiqotimizda emotsional intellekti yuqori bo'lgan talabalar muvaffaqiyat motivatsiyasining barqarorligi (stressli sharoitlarda ham pasaymasligi) va

plastikligi (yangi vaziyatlarga moslashishi) bilan ajralib turdi. EI va motivatsiya o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti: $r = 0,68$ ($p < 0,001$).

4. Ijtimoiy va kontekstual omillar

Oila va tengdoshlar muhiti. O'zbek talabalari namunasida oila qo'llab-quvvatlashining motivatsiyaga ta'siri xalqaro tadqiqotlarga qaraganda ancha kuchli bo'lishi aniqlandi. Ota-onaning ta'lim yutuqlariga haqiqiy qiziqishi (bosim sifatida emas, balki qiziqish sifatida) talabada motivatsiyani yuksaltiradi. Tengdoshlar guruhi ham muhim rol o'ynaydi: motivatsiyasi yuqori guruhda o'qiyotgan talabalar o'z motivatsiyasini 27% oshirishi kuzatildi (ijtimoiy induksiya effekti).

Kasbiy istiqbol va ta'limning instrumentalik qiymati. "Bu ta'lim menga qanday kasbiy kelajakni ta'minlaydi?" savoliga ijobiy javob bera oladigan talabalar motivatsiyasi sezilarli darajada yuqori. Mehnat bozori bilan aloqalar, amaliyot imkoniyatlari, bitiruvchilar ish joyi bilan ta'minlanishi kabi omillar motivatsiyaviy muhitni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi ko'p faktorli va tizimli hodisa bo'lib, uning rivojlanishi pedagogik, psixologik va ijtimoiy determinantlarning o'zaro ta'siri orqali belgilanadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O'qituvchilar demokratik muloqot uslubini qo'llab, talabalarning muxtoriyatini va tashabbuskorligini rag'batlantirishlari zarur.
2. Baholash tizimida formativ yondashuv kuchaytirilishi, tezkor va konstruktiv teskari aloqa ta'minlanishi lozim.
3. O'quv fanlarining amaliy va kasbiy ahamiyati talabalar uchun aniq ko'rsatilishi maqsadga muvofiq.
4. Psixologik xavfsiz va o'zaro hurmat asosidagi ta'lim muhitini shakllantirish zarur.
5. Talabalar bilan individual psixologik konsultatsiyalar o'tkazilishi, o'z-samaradorlik va adekvat o'z-baholashni rivojlantirish bo'yicha treninglar amalga oshirilishi lozim.
6. Ota-onalar va oilaviy muhitni motivatsiyaviy qo'llab-quvvatlash strategiyalari bo'yicha ma'lumotlash chora-tadbirlari o'tkazilishi maqsadga muvofiq.

Kelgusida tadqiqotni raqamli ta'lim muhitida motivatsiya dinamikasini o'rganish, shuningdek turli yo'nalish va ixtisosliklar bo'yicha motivatsiya xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish yo'nalishida kengaytirish rejalashtirilmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Asmolov, A.G. (2018). Psixologiya lichnosti: printsipy obshchepsixologicheskogo analiza. Moskva: Smysl.
2. Atkinson, J.W. (1957). Motivational determinants of risk-taking behavior. Psychological Review, 64(6), 359-372.
3. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman.
4. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227-268.
5. Dweck, C.S. (2006). Mindset: The new psychology of success. New York: Random House.
6. Elliot, A.J., & Church, M.A. (1997). A hierarchical model of approach and avoidance

achievement motivation. Journal of Personality and Social Psychology, 72(1), 218-232.

7. G'oziyev, E. (2010). Umumiy psixologiya. Toshkent: O'zbekiston.
8. Heckhausen, H. (1986). Motivation und Handeln. Berlin: Springer-Verlag.
9. McClelland, D.C. (1953). The achievement motive. New York: Appleton-Century-Crofts.
10. Xoliqov, A.A. (2017). Talabalarda o'quv motivatsiyasini rivojlantirish. Toshkent: Fan va texnologiya.
11. Yo'ldoshev, J.G'. (2015). Pedagogik psixologiya. Toshkent: Turon zamin ziyo.
12. Zimnyaya, I.A. (2019). Pedagogicheskaya psikhologiya. Moskva: Logos.
13. Zimmerman, B.J. (2000). Self-efficacy: An essential motive to learn. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 82-91.